

VÁLTOZÓ IDŐK VÁLTOZÓ MESÉI

Nem vonom kétségbe, hogy önök ismerik a régi meséket, mítoszokat és legendákat, de nagyon szeretném, ha mélyebben megértenék ezek alapgondolatát. Az alapgondolatot az ősi dolgozó embereknek az a törekvése adta, hogy megkönnyítsék munkájukat, megnöveljék termelékenységét, felfegyverkezzenek négy lábú és kétlábú ellenségeik ellen s a szó erejével, a „ráolvasás“ és „bűvölés“ módszereivel hassanak a természet elemi ellenséges jelenségeire...

MAKSZIM GORKIJ

A mai kutatók közül sokan megírtuk már a tündérmese nekrológját. Meghalt — mondtuk —, mert itt és most a mi népünk nem igényli, nem igényelheti a tündérmesét. Szégyelli és lenézi azt a tündérvilágot, amelyben már nem hisz. És nevetségesnek tartja azt a gyermeki kedélyt, amely igazságot szolgáltat a gyengének és eltiportnak; olcsónak és giccsesnek érzi azt a happy endet, ami a hősnek mindig és minden körülmények között kijárt. Nem igényli már azt a varázslatot, amelyet a változó idők változó meséje valamiképpen mindig nyújtott: a szenvedő lélek vigaszát és enyhülését...

A valóság szerencsére ránk cáfolt. Mert az elmúlt évtizedekben, mióta kitaróan és makacsul írjuk a nagy halott, a mese nekrológját, azóta lett ismertté tehetséges mesemondók egész sora. A nagy magányosoké, akik korszellemmel, lenézőssal dacolva, szívszorító makacssággal őrzik a tündérmesét. Így őrizte meg Ortutay Gyula híres mesemondója, Fedics Mihály, akiről 1940-ben az első egyéniségvizsgálat készült, példaként szolgálva azóta is mindnyájunknak. Dégh Linda Pandur Péterje, Domokos Sámuel kétnyelvű mesemondója, Gurzau Vasile; a csodálatos világú Ami Lajos, akinek impozáns mesegyűjteményét Erdész Sándor adta közre. És a mi tájainkon is számtalan éltetője akadt a tündérmesének: a varázsszavú Jakab István, a görgényüvegcsúri mesemondó, a gyergyótölgyesi Sövér Antal és még sokan mások. S e felsorolásnak csupán az az értelme, hogy illusztráljon: bizony, mégsem halt meg a tündérmese, ha annyi teremtő egyéniség élteti, virágoztatja, más és más színnel gazdagítja a tündérmese költészetét.

A csupán kegyeletes egyéni őrzés azonban már nem meseélet. A mese kollektív költészet, és legfőbb tényezője a meseközösség. Ezért sürgősen nekifogtunk tréfás mesék gyűjtésének, mert azok élnek és virágoznak.

Am 1960-ban a mezősegi Búzában a tündérmesék eleven virágzására leltem. Ott ismertem meg Simon Istvánt, ezt a jóízű mesemondót, aki téli esteiken olyan tündérmesékkal traktálta hallgatóit, amelyek megkérdőjelezzik a tündérmeséről ismert tételeinket. Mert az alvilágbeli démon, a „Kékszakáll“ néven ismert mesetípus hőse, kéjszvár öreg úrrá vedlett át, aki egy erdőszéli villában lakik, hasonlatosan azokhoz, amelyeket Simon István szerte az országban láthatott... És Világszépe, tündérségét elhagyva, már csak a legősibb és örökkévalóbb „varázslatát“: tudniillik

asszonyiságát őrizte meg, s maga járt a hős után, holott köztudott, a hős az, aki csonkig járja le a lábát a tündéri Világszépe után...

Lehetséges-e tündérmese tündérek és boszorkányok nélkül?

És a meglepetések nem értek véget. Mert 1965-ben Görgény havasának fakitermelő részlegein eleven mesemondásra és nagy mesemondó mesterekre leltünk. De a mesék beható tanulmányozása során kiderült, hogy a tündéri „csoda“ a legbizarrabb módon vegyül a legreálisabb mai tudatelemekkel, és így történt meg, hogy a mesemondók a nagyobb hitel kedvéért a csodát megmagyarázták, vagy pedig technikailag alátámasztották, hőseiket pedig a legvalóságosabb földi tájakon, a legkonkrétabb földrajzi vidékeken hordozták meg, hátbatámadva azt a meseti télt, miszerint a tündérmese időtlen és tér feletti.

Az ezer arcú valóság újra ránk cáfolt, mert amikor már kimutattuk a meséről, hogy az ma csak ilyen és ehhez hasonló lehetséges formában létezhetik — bármilyen anakronizmusnak is tűnjék —, találkoztunk olyan mesemondással és mesemondókkal a Maros-menti Szentkirályon és Vécsen, a mezőségi Bándon és a kalotaszegi Méra cigányközösségeiben, ahol a tündérmese az őskultúra még visszavetődő fényében jelentkezik. Mert ezek a közösségek nem szégyenlik a mesét, hanem örömmel vállalják. Nem ejtik ki a csodát a mese sodrásából, sem át nem lépik szégyenkező racionalitással. Mert számukra a mesét az az eleven igény, az a gyermeki kedély és az az ősi archaikus mentalitás élteti, mely az idővel dacolva, valamiként megőrződött az élettől makacsul elzárkózó rezervátumokban.

Melyik az „igazi“ mese? Hiszen a mérai Boros János laza fűzésű, majdnem-hiedelem történetétől a búzai Cégér Ferenc reális históriájáig (amelyben az aranyhajú gyermekek csodálatos története szenzációs krimivé vált) a variációk széles skálája lehetséges... S ha illő mesehős a mérai Csurka János Vitézek-Vitéze és sárból gyúrt mitikus hősnője, akkor milyen címen hős a Jakab Istváné, aki fél, és citerázva végzi el az azonos feladatokat?

E kérdésekre csak úgy lehet feleletet találni, ha a népmesét nem „örök“ műfajként, hanem állandó színeváltozásában fogjuk fel. S ha igaz, hogy mai mesék ősi variánsai előkerültek i.e. 1500—2000-ből (hála az asszirológusoknak és egyiptológusoknak); ha igaz, hogy még régebből, i.e. 5000-ből is előkerültek mai mesék sumér ósváltozatai (Arnold van Gennep); és a ravasz tolvaj (Rampsinit című mesetípus) ma is élő változatainak egyik régiebb variánsát már Hérodotosz közli (Lutz Rörich); sőt, ha igen sok etnológus ama feltevése is megfelel a valóságnak, hogy a mese legősibb műfajunk (Braun Soma, Friedrich von der Leyen, J. E. Lips és mások) — nos, akkor abból kell kiindulnunk, hogy a mese *változó műfaj a változó időben*. Továbbá abból, hogy az egyes nemzedékek és korok mint staféták csak a vázat örökítették át, ám ez a váz telítődött minden korban és minden kulturális szinten újra meg újra. Más és más tudatú emberek, mesemondók és mesehallgatók a maguk módján éltetik és adják tovább.

Ebből következik, hogy a mezőbándi vagy mérai majdnem-hiedelemtörténetek és a legszélsőségesebb búzai reális történetek között a legszorosabb összefüggés van. A mese tehát a maga több évezredes fejlődésében halhatatlanságát és örök ifjúságát ennek az állandó színeváltozásnak köszönhette, mert miközben mindig megőrzött valamit a régiekből, nagy érzékenységgel fogadta be az új kornak és új tudatnak friss jelzéseit is. Mert a különböző mesék az ősi világkép és világlátás s a későbbi, már racionalizálódó kortudat elemeinek legkülönbözőbb elegyedését képviselik. Ez kínálja fel azt a lehetőséget, hogy rekonstruáljuk mindama lehetséges stációkat, melyeket a mese sok ezer éves útjában megtett; megpróbáljuk a lehetetlent: kioldani és felfejteni az újabb és újabb szálakat a színes és talányos

Filep Istvánné Györi Klára

„sokágú fonadékról“ (Honti János), amelyeket az egyes korok időközben belesodortak.

És így a változó idők változó meséje valamiképpen az emberi szellem és gondolkodás történetévé válik.

Induljunk el egyetlen szálon, vizsgáljuk meg a mindenkori embernek a meséhez való változó viszonyulását. Azt a „belső hitelt“, amely a mesét igaznak vagy nem igaznak, költöttnek tekinti. Vagy másképpen: mérjük fel azt az utat, amelyet a mese megtett, míg az „igaz történettől“ a fikcióig eljutott.

Milyen lehetett az első mesésző?

Az őseMBER egyik első közös élménye: az iszony. Ez volt egyik első ráébredése önmaga helyzetére ebben a világban; első rálátása a világra, a világ első befogadása. Az első világkép. És ebben a világképben ő, a száználmas és nyomorult teremtés, csak függvénye az őt körülvevő veszedelmes erőknek, démonoknak, akik kőben, fában, emberben és állatban, földön, víz-

ben és levegőben ráleselkednek és rárontanak. Ők indítják el az orkánt és a vizet, lángra lobbantják a tüzet, s behatolnak az ember testébe betegség, rontás és halál alakjában.

Az első mesésző, az őseMBER élményének első elmondása — hasonlóan a sok ezer éven át szinte máig megőrzött népi hiedelemtörténetekhez, amelyekben ki-ki elmondta a félelemtől meglódított képzelet szülte „élményeit“ — csak a borzalmat lehelte. De a legősibb elbeszélésekben is valamiképpen benne lappang az ember későbbi nagy revelációja: a félelem legyőzhető. Mert e „kibeszélés“ már valamiképpen fölébe helyezi a félelemnek. S mihelyt kimondta a démon nevét, s megmerte szegni a tabut, már meg is tette az első lépést a görcs feloldásához. Ettől még ki tudja hány száz vagy ezer évre volt szüksége az őseMBERnek, hogy megalkossa az első Törvényt, amely megszabja életének védelmét. S egyben az első Rendet is („Ordnung“, Leyen), amikor már osztályozza ellenségeit és barátait, és megtanulja a démonok legyőzését a mágikus törvények segítségével, megteremtve magának az első egyensúlyt. Ezt az Egyensúlyt s ezt a Rendet eleinknek a mágia,

az első világlátás és világfelfogás adta. És ebben már adva van az első mesei forma, a meseiség első csírája: az ember ura lesz sorsának.

Az első mese éppen ezért az emberiség számára a tudományosság első csíráját is jelentette, hiszen a világ megismerésének és jelenségei osztályozásának első kísérlete volt. Ugyanez az első mesészó már magában rejtette a későbbi művészetek csíráját is (K. V. Csisztov), hiszen születésében ugyanez a belső kényszer játszott szerepet: hogy a „kimondott szó erejével könnyítsen lelke terhén“ (Lips). És ugyanez a mesészó már tartalmazta a vallásosság, az első hit csíráját, noha ebben a „vallásosságban“ *nincs semmi alázat*, mert az ember ura a mágiának, és nem fordítva. Ez a nagyon is profán emberközpontúság később is végig jellemzi a mesét, amelyben sohasem győzhet a démon, mert az emberé a végső győzelem, s amelyben az ember sohasem eszköz a magasabb hatalmak célkitűzéseiben (mint például a legendában vagy mítoszban), ellenkezőleg: a szellemek is őt szolgálják.

A mai természeti népeknél talált ehhez hasonló meseállapot több etnológust arra a feltevésre bátorít, hogy az első mesésztót mágikus praktikák foglalatának tekintse. A. van Gennep említi egy amerikai indián törzs meséjét, amelyben a mesehős, az isteni hős szikeres vadászatáról van szó. Van Gennep szerint ez a mese a hagyomány átadásának módja vagy a sikeres vadászathoz szükséges varázslat megtanulásának eszköze volt; vagy Lips szerint egy alkalom, ahol „a jövőndő nemzedékek elé tárják az ősrégi hagyományokat“; éppen ezért az emberiség őskultúrájának ez a legalacsonyabb és legelső stádiuma, régibb a mítosznál és legendánál, mert minden rendszer nélkül közölte a legősibb világlátás bizonyos praktikáit.

Mese és hitelesség

Mindaz a hiedelemvilág, amely ezekben a legősibb rétegeket idéző mesékben fennmaradt, „valóság“ volt, amelyben hittek. Meséik azonosak lehettek hiedelemvilágukkal (ki tudja, hány ezer évnek kellett eltelnie addig, amíg ugyanez a hiedelemvilág az újabb beleérzések során költői jelképpé vált?!).

Több nyugati kutató hajlik arra a feltevésre, hogy a mesét éppen abban és azáltal különböztesse meg a mondától vagy a mítosztól, legendától, hogy míg az előbbit nem hiszik, mindig fikciónak tekintik, utóbbiakat „igaz“ és szent történeteknek tartják. Rörich ezért nevezi a mesét „eine Fabula incredibilis“-nek, Mircea Eliade pedig „une histoire fausse“-nak, szemben a mítossszal, amely „sacré“. Viszont van Gennep ugyancsak a természeti népeknél megfigyelte, hogy egyfelé képpen viszonyulhatnak a meséhez és a mondához. Sőt, egyes csoportok hisznek, mások meg nem hisznek a mese igazában.

Nos, ma is vannak még a mi tájainkon olyan meseközösségek, ahol a mesét éppen úgy hiszik, annak igazára éppen úgy esküsznek, akár a legendáéra vagy a mondáéra. (Minthogy vannak más közösségek, amelyek már a legendában, mondában sem hisznek, s Szent Péterből egy bárgyú fickót alakítottak.)

A mérai Árus András 68 éves cigány mesemondó mindig összetévesztette meséit a hiedelemtörténeteivel. Mert Árus tudatában a legősibb világlátás szerint: táltos, óriás, táltosló és sárkány — valóság, olyan lények, akik ma is körülötte élnek.

Igy értjük meg, hogy a világtalan Árus semmilyen különbséget nem tett különböző stádiumot képviselő elbeszélései között. És mindegyiket mesének nevezte. 43 darabból álló mesekészletében jelen volt a még-hiedelemtörténet, majd

az abból magasabb rangra jutott mesetörredék, végül a lazán összefűzött epizódokból álló mese egy már közös hőse. Nagyobb részük mesetörredék volt, ismert mesék bizonyos epizódjai, amelyek nála külön igaz történetként szerepeltek. Így például a falubeli lányok története, akiket az ördög elcsalt egy borzodán (ez ráismerhetően a *Borsszem Jankó* című ciklus kezdő epizódja); egy másik: hogyan őrizte meg egy falubeli legény három éjen át egy ugyancsak falubeli lány korporsóját (*A királylány kísértete* című típus egyik epizódja). A *Rózsa és Ibolya* című típusból az az epizód, amelyben a királylány kendőlobogtatással hívja oda az ördögöket, hogy szerelmesét, a hőst megsegítsék, nála része volt egy saját „élménynek“, ugyanis ő maga „látta“ és „ismerte“ azt a „tudós asszonyt“, aki hasonlóképp hívta oda 99 szolgáját, s fenyegette meg közülük a 99-iket, amiért Árus keresztanyját lidércként nyomorgatta....

Más történetei: hogyan találkozott egy nyári hajnalban a sárkánnyal, s később hogyan lőtték meg a sárkányt a vasúti bakterek, s hogyan ásott neki gödröt 100 forintért; valamint az a történet, amelyben elmondja, hogyan repítette el őt és a 350 juhot az ördög a hetedik határba, ahonnan a tudós bács hozta vissza — ezek már mint vele megesett történetek szerepeltek. Árus mindegyik igazára esküdött, és részben a babonás élmények borzongásával, részben az „igaz történetek“ aprólékos, vérbő realizmusával mesélte el.

Árus tehát és hozzá hasonlóan még más bándi vagy mérái mesemondók (de legszélsőségesebben mégiscsak ő képviseli ezt a tudatállapotot) a meséhez még úgy viszonyulnak, akár a mondához vagy a hiedelemtörténethez. De ha jól megfigyeljük, hiedelemtörténeteiben már benne vannak a későbbi mese csirái: ugyanis egyik sem tragikus végű (ahogy különben mondában, hiedelemtörténetben lenni szokott), mindenütt az ember — a tudós bács vagy a tudós asszony — győzelmével végződik az ördög felett. Ime, az átmenet a mondából a mesébe.

Ilyenek lehettek eleink első meséi (ilyen félig hiedelemtörténetek, félig mondák, de már optimista kicsengéssel). Ilyenformák még ma is egyes természeti népek meséi, amelyekben eredetmítosz, legenda, monda és „igaz történet“ keveredik mesei elemekkel.

Diószegi Vilmos a táltostörténetek kapcsán mutat rá a hagyomány különös szuggesztív erejére. Ez táplálja az illúziót, amely viszont tovább erősíti a hagyományt. Ezzel magyarázható például az, hogy még a múlt század vége felé gyűjtött táltostörténetekben a hetedik évét betöltő táltosfiú ablakán fekete bika képében benéző főtáltost nemcsak a táltosfiú, de olykor maga a szülő is *lát*ni, hívását pedig *hallani véli*. Ki tudja, hogyan vált a mai mesélő élményévé talán egy hasonló történet juhpásztorokat elrepítő ördögökről, amit egy pásztortűz titokzatos lángja mellett olyan mely beleéléssel hallgatott és hitt el, hogy később a hallottakat saját élményének érezte.

Maga a keresztény középkor is gondoskodott arról, hogy az ősi képzetek keresztény átszíneződéssel továbbéljenek. A középkorban a papság kedvelt témája volt a bűnre, evésre, ivásra, táncra, általában életszeretetre, az „e világi gyönyörűségekre“, gazdagságra csábító ördög, aki — miután az embert bűnbe sodorta, utána lelkét pokolra viszi. Waldapfel József *Heltai Gáspár forrásai* című művében utal Agricola *Közmondásgyűjteményére* 1520-ból, Caesarius Heisterbaciensis *Dialogus miraculorum* című művére a XIII. századból és másokra, amelyekben az ördög mint valóságos személy szerepel, aki hátborzongató dolgokat visz végbe az emberrel. Ugyanígy beszélt — de már antifeudális jelleggel — Bornemisza Péter protestáns prédikátor az embert pokolra vivő ördögről.

Az Árus-féle tudatállapot, amelyről szólottam, ma már csak szórványos jelen-ség, de az eleven népi hiedelemvilág még nem! Ez azonban nem jelenti azt, hogy a mesemondó nem juthat el a későbbi evolúciós állapotig, amikor a mese már fikció. Példa rá Csurka János 38 éves, ugyancsak cigány mesemondó, akinél a fikció — miként erre később külön kitérek — ösztönös művészi beleérzés. Viszont eleven hite például a táltosban azt eredményezi, hogy hősei mindig táltoslegények. Így táltosokról szóló hiedelmei között még olyan adatokat találtam, amelyeket a népi tudat általában már a múlt század végén kihullatott. Ilyen a táltosok „keresztelkedése“ hétéves korban a világ főtáltosai körében. A táltost puszták kősziklájának ruzsmarint bokorjába dobják, s ott csatolódik rá a hősi kard. Ezzel megy el a világba: ördögöket, sárkányokat és csúszómászókat öldönsni. Tizennyolc éves korában beszámol tetteiről. Tudását párbajban mutatja be. Huszonegy éves korában házasodik meg, hercegnőket és királylányokat vesz feleségül. Bolyongásai közben áruhában járja be a világot (akárcsak Krisztus és Szent Péter a legendairó-dalomban), ahol jók hozzá, szállással és étellel-itallal kínálják, megáldja az embereket pénzesztárcáját, hogy soha ne fogyjon ki belőle a pénz, és a gazdaszonyok lisztjét, hogy soha el ne fogyjon... Csurka János mélyen hitt abban, hogy Feri nevű bátyja maga is táltos volt, és ehhez hasonló csudákat véghez vitt, csak hogy hétéves korában meghalt, mert a táltosságot elárulták...

Amint láthatjuk, ezek az elemek éppen úgy részei a hiedelemnek, mint a mesének.

A mese „igaza“ a múltban

Amikor már nem élő a hiedelemvilág, de valóságát a népi tudat még nem meri megkérdőjelezni — vagy azért, mert ez kegyeletstértés, vagy mert kényel-mesebb a nem kételkedés —, akkor áll elő az a tudatállapot, amely a mese *igaz*, *megtörtént* voltát a múltba vetíti vissza. Ez nem az az eleven hit, amely Árust a hetedik határba repítette. És azok a mesemondók, akiket ez a viszonylag fejlettebb tudatállapot jellemez, már nem találkoztak életükben, miként Árus András, sem sárkánnyal, sem táltossal. A mese igazához való viszonyulásukban több a kételkedés, mint a hit.

Több kiváló mesemondó, így a kétnyelvű Gurzäu Vasile (meséit Domokos Sámuel tette közé), a görgényüvegcsúri Jakab István, a marosvécsi Dávid Gyula, a hodáki Ion Tătaru és számos libánfalvi román mesemondó szintén esküdött a mese igazára, és ezeket majdnem mind „történelemként“ fogták fel, és kísérletet tettek arra is, hogy meséik cselekményének idejét bizonyos konkrét történelmi időhöz kapcsolják. Így aztán 200 évtől 1000—2000 vagy 5000 évre visszamenően eredeztették ezeket a meséket. (Mint érdekességet hadd említsem meg Hérodotoszt, aki a meséket és általában a szájhagyományt szintén a történelem forrása-ként kezelte.)

A mesének ez a „történelmi felfogása“ több szempontból is figyelmet érdemel. Ez a felfogás a mesét *példának*, követendő eszménynek tekinti. Az „igaz“ itt már etikai kategóriát takar. Igaznak tartják azt a magatartást, amely a hősré jellemző, hogy kiáll mások védelmére. Igaznak tartják a hősi helytállást és bátorságot. Több mesemondó is kifejtette, hogy a mesék hallgatásának például kell szolgálnia a fiatalság számára. Mert, mondták kis nosztalgiával, „ma már nincsenek ilyen vitézek és hősök, akik ezeket a dolgokat megcselekedjék“. Ez a viszonyulás a mesének valamilyen súlyos jelleget ad. Több mesemondó is kifejtette, hogy az „igazi“ mese (tudniillik a tündérmese!) nem tévesztendő össze a tréfás mesékkel,

mert utóbbiak csak szórakoztatásra, kacagtatásra szolgálnak. „Tréfát s olyan vicc-félet tudok egy falura valót is — mondta Boros Hicsi mérái mesemondó —, de ez nem kell nekem, ez hazugság!” Majdnem ugyanúgy nyilatkozott egy szász mesemondó, Mathias Henning, akitől Hanni Markel szász folklorista 1965-ben gyűjtött mesét: szerinte a tündérmese arra való, hogy „meghallgassák, hogy tanuljanak belőle”, a tréfások pedig arra, hogy nevéssenek rajta. A népi tudat ezen a fokon még csak a tréfás mesét tartja fikciónak.

Az emberi boldogság, hősiesség visszautalása a messzi őskorba éppen úgy kísértett az emberiség gondolkozásában, mint ennek ellenkezője, a boldogság előrevetítése, a hit egy eljövendő igaz korban, egy „szabadítóban”. Az előbbi, mely az emberiség boldogulását már letűntnek tekintti, sok ezer éves kételkedés és csalódottság gyümölcse, az utóbbi tudatot még eleven hiedelem élteti. Gorkij mutat rá *Irodalmi tanulmányok* című művében, hogy Lenin személyét az emberiség „Prométheusz mítoszának szépségére emelte”.

Fikció és művészi beleérzés

Mindaz, amit a mese igazáról mondtam, azt a feltevést sugallná, hogy a mese bizonyos tudatszinten, amelyben a mágikus világkép a domináns, nem képes eljutni a fikció, a költött, a nem igaz vállalásáig. Gyűjtői tapasztalatom azonban megkontrázta ezt a csak részben, csak bizonyos esetekben helytálló megállapítást. Mert például Csurka János mérái mesemondó, akinek mágikus világképéhez nem fér semmi kétség, mégis rátalál a mesemondás új útjára. Nehéz kiigazodni: mennyi ebben az ösztönösség, vagy már mennyi a művészi beleérzés.

Tény az, hogy a mesemondó alkata, aki mindig kicsit Hány János, s aki a valóság és valótlanság határát tudatában mindegyre átlépi, másokat is képes — talán csak a „mesélés tartamára” (Kovács Ágnes) — átlendíteni. Jakab István mesemondót „hazudós Pistának” csúfolták, mert gyermekkori és ifjúkorabeli élményeiről szóló „valóságos” történeti is mások számára hazugságok, még ha a maga számára a többszöri mesélés — többszöri átélés — folytán valósággá váltak. A görgegyüvegcsúri Kiss Nándor, hagyományos szegénységben és elhagyatottságban él, mint amolyan ütődött ember, a legmegindítóbb módon adta elő ifjúkori sikereit és hajdani „boldogságát”, a művészet kiszínező aprólékosságával és a megtörtént események illúziójával. S azok, akik mindezeket bolondságnak, hazugságnak tartották, hiszen gyermekora óta ismerték minden lépését, mégis gyönyörűséggel hallgatták ezeket a „hazugságokat”, noha maguk sem értették: miért.

A mese tehát mint fikció talán akkor kezdődik, amikor kerülnek ilyen „hazudós emberek”, akik az élet hétköznapi sivársága fölé a hazugság színes leplét terítik, és akik tudatában egybefolyik álom és valóság, realitás és irrealitás. Nem véletlen, hogy az ő meséikben van adva a legmeghökentőbb és legképtelenebb, mondhatnók legkihívóbb elrugaszkodás a valóságtól. Szinte keresik a kontraszt lehetőségét.

Néhány példa: magtalan asszonynak csoda folytán három gyermeke születik, akik születésük pillanatában felkelnek, kinyitják az ajtót és kísértálnak, a nem-sokára odajövő királyi embereknek odakötözik a bajuszukat, fülüket összevarrják és úgy seggberüggik őket, hogy éppen a királyi trónuson találják magukat; táltos legény születése napján, amikor keresztelni viszik, a papot, amiért vízzel leöntötte, úgy megpofozza, hogy három álló napig nem tud álmából felébredni. Néhány centis csecsemők jelentkeznek a királynál, és követelik, hogy az ország minden szabója készítse el számukra a világ legnagyobb ruháját, amelybe őket belerázzák,

miközben termetük a ruha nagysága szerint megnő; vagy: aznap született csecsemők rögtön megszólalnak, és huszonöt ökörből rendelnek maguknak ebédet, hozzá öt hordó bort, majd utána visszabújnak a bölcsőbe. (Jegyezzük meg, hogy a játékos fantáziában még benne élnek a mitikus elemek is, szinte idézve Thomas Mann *József és testvérei* című regényéből az isteni heroszt, a kópét, aki születése pillanatában ellopja bátyjának marhacsordáját, és néhányat mindjárt meg is eszik belőle.)

A marosvécsi Dávid Gyula meséi is hemzsegnek a Csurka Jánoshoz hasonló cifrázó, kiszínező részletezéstől — nem a való, hanem a *valószerűtlen* irányában. Egyik meséjében (*János és Rózsa*) a hős azzal ejti kétségbe a királyt, hogy együtt kíván vacsorázni vele; szigorúan tört fuszulykát és puliszkát savanyúkáposztával, amitől a királyt „kitöri a nyavalya“, s amibe majdnem belehal. Hogy persze rímáncodjék neki: mindenét nekiadja, csak ne követelje ezt. Ugyanaz a mesehős a disznókat „díszlépésben vezényelteti végig a főtéren“, s a legelőn is állandóan „gyakoroltatja“ őket; az inasnak pedig hátracsavarja a fejét, amiért nem engedte be „audienciára“ a királyhoz. Mucskost, egy másik mesehősét pedig — miután a királylányt megmenti — visszaülteti a hamuba, a kuckóba, s a királyt arra kényszeríti, hogy személyesen jöjjön utána, mégpedig be a házba, s úgy ültesse a hintóba, ahogy van: szurtosan, mocskosan, s így vállalja el vejének is.

Fikció és felvilágosodás

A fikció vállalása idézheti az emberi tudat ama későbbi állapotát, amikor a volt démonokat: sárkányokat, óriásokat, boszorkányokat játszi fölényrel szemléli, s vagy már nem hisz az erejükben, vagy már nem is hisz a létezésükben, mert megérett benne az új reveláció: az ész mindent legyőz. Ez már-már az ész abszolutizálása, szinte mitizálása. A népi gondolkodás történetében „a felvilágosodás“, amely megtagadja az ősi múltat (mint hitet és eszményt!), sőt lenézi azt a régi tudatállapotot, ám nem veti el teljesen, hanem ilyen kritikai viszonyulással, új beleérzéssel alapjául tekinti újabb életérzése kifejezésére, éppen újonnan felfedezett *főlényes győzelme illusztrálására*.

Igy aztán az antik ördögből, óriásból (nem tévesztendő össze a pokolra vivő „keresztény ördöggel“, amely későbbi képződmény!) lesz a „rászedett ördög“ figurája. Párbajban az emberrel, szellemi erejével, a nyers fizikai erőt képviseli. A „többet ésszel, mint erővel“-meggyőződés számtalan illusztrációi ezek: a különböző versenyek és párbajok, amelyek ironikus hangvételük és színezetük miatt mint tréfák a variánsok beláthatatlan sorát hozták létre világszerte. Idézzünk néhányat. Versenyfutás: a szegény ember maga helyett a „kis öccsét“, a nyulat ugrasztja ki a bokorból; buzogánydobás: a szegény azt hazudja, hogy ha feldobja ő is a buzogányt, akkor az égben lakó kovács bátyja nem engedi vissza, s így az ördög lemond arról, hogy feldobja; vagy pedig fűrjmadarat bocsát fel, aki többet vissza sem kerül; szűk helyen a szegény egy cséppel jobban elbánik az óriással, mint amaz egy nagy doronggal; kő helyett a szegény tehéntúróból facsar — vizet, míg az óriás ereje csak addig ér, hogy porrá zúzza öklében a követ.

E próbákban a szegény csak „mímeli“ a bátorságot, és megjátssza a hőst, de eszével, csalafintaságával végez ördöggel, sárkánnyal, óriással. Klasszikus példa erre a *Vitéz szabólegény* című típus cingár hőse, aki kétszáz legyet üt egy csapással, s e „győzelmet“ nyakába akasztott táblával hirdeti, s aki mindenkit becsap, nemcsak a szörnyeket, de a rászedhető embereket is. A „Vitéz szabó“-t ép-

pen gyávasága segíti győzelemre. Lovon sohasem ült, s amikor az ellenséget meglátja, megijed, le akar szállni a lóról. De mert nem tud, beleakaszódik egy keresztbe. Az azonban, korhadt lévén, ráesik a nyakára, s az ijedt ló tovább viszi hősét, nyakában a fakeszttel. Mire az ellenség „Jön Krisztus!” felkiáltással megfutamodik.

Idéztem ezt a szinte klasszikus példáját annak, hogy ugyanazokat a próbákat, amelyeket ősi módon a Herkules, Siegfried, Thézeusz (hogy ismert irodalmi példákkal éljek) típusú hős a maga mitikus erejével vagy később varázserővel végez el, a mi hősünk valójában nem végzi el, mert nincs már sem mitikus, sem mágiikus ereje, van azonban magához való földi esze, s már ez ér legtöbbet.

Berze Nagy János paródiát lát e típusban, én azonban hajlok arra, hogy a modern idők új felfogásának jelentkezését lássam benne. Mert noha Csalóka Péter, Naszreddin, Pácalá vagy Till Eulenspiegel az ősi harcokat már csak csellel és fortéllyal végzi el, sőt olykor csak mimeli ezt a harcot, csak színleli a hősiességet, mégis Prométheusz vagy Herkules késői leszármazottainak kell tekintenünk őket. Még akkor is, ha már nincs meg bennük az előbbi csodálatos önfeláldozása vagy utóbbi rettenthetetlen bátorsága, mert születésüket, illetve színváltozásukat annak a székszisnek köszönhetik, amellyel az emberiség tapasztalata évezredek folyamán gazdagodott, s amely megkérdőjelezi eleink eszményeit. Ám a mai hősökben is megmaradt a helytállás, mert fortély és ravaszság ezt a helytállást szolgálja...

A fikció — társadalmi igény

Paradoxálisnak tűnik, de a népi tudat még akkor is elvállalja a fikciót s ennek alapját: a csodát, amikor már régen nem hisz benne. Nem hisz már csodálatos erejű hősökben, akik őt megszabadítják. És nem hisz már az ész megváltó, minden helyzetben megsegítő erejében. És biztosan tudja, hogy az ember egyedül áll, fegyvertelenül.

Ebben a tudatállapotban a mese hőse a nyomorult kisember, az, akit „nyomorúsága hajt”, az, akinek annyi gyermeke van, mint a rosta lika, még eggyel több. De már nincs sem varázserője, sem kiváltságos esze, fortélyja. A mese többé már nem a hős-személyiség története, hanem az átlag kisemberé.

Mi történjék az emberrel ebben az ellenséges világban? Egy széki mesében a nagygazda el akarja árvereztetni a szegény házát, ám akkor a sokgyermekes szegény ember útjában ősz emberrel találkozik, aki csodálatos hegedűt ad neki. Ezzel „táncoltatja meg” a nagygazdát, a segítségére siető „hivatal” embereit, jegyzőt, bírót, esküdteket, a falubeli, majd a szomszéd falubeli csendőrséget, a király katonáit, magát a királyt s a király „segítségére” siető szomszédbeli királyt is. (Micsoda jelképe a paraszti tisztánlátásnak: a hatalom emberei összetartanak!) S íme, a csoda: a szegény ember megmenekül, mert hegedűjével tehetlenné táncoltatja őket, sőt csodálatos kondérijába, amelyben a fuszulyka s a puliszka fő, bele is fullasztja mindkét királyt. (Klasszikus példája a tündérmese vágyjellegének!) Ugyanígy a jelkép erejével hat az a népmese is, amelynek hőse kilenc héten böjtölt, hogy az Isten segítsen rajta. S mikor böjtölésének semmi foganatja nem volt, elindult megkeresni az Istent. És most fut be a csoda: útjában találkozik egy gyanús ősz emberrel (akiről kiderül, hogy maga az ördög), aki két táltos ökröcskét ajándékoz neki, hogy azzal boldoguljon. És boldogul is, mert azáltal kifürösztli a nagygazdát minden vagyonából, s a tetejében a kis ökröcskék még a pokolra is elviszik a gazdát...

A szegény embert segítő ördög remek típusának egyik változata ez. Foglalkoznunk kell e típussal, mert klasszikus példája annak, hogyan válik a mese a csodaváró, tehetetlen (és természetesen passzív) népi tudat számára társadalmi igényné. Ez a mese akkor keletkezhetett, amikor a népi tudat elérkezett osztályhelyzetének felismeréséhez. Már nem a démontól fél, hanem talán a nemesbe bújt démontól. Ezért megteremti az ismert fausti motívumból, a középkorban szájról szájra járt, ördöggel paktáló ember mondájából a világszerte csodálatos mesevariánsokat, amelyekben a szegény köt ugyan paktumot az ördöggel, az mégis a nemest viszi a pokolra. Wolfgang Steinitz rámutat e típus erősen antifeudális jellegére. Variánsai mindenütt ott élnek, ahol nagy latifundiumok voltak. Kovács Ágnes a magyar variánsok egyikét a földesúri világ „érdekes dokumentumának” tartja.

Ortutay az egyik magyar variáns kapcsán Fedics Mihály repertóriumából rámutat a mese „vágyalom”-jellegére. Ugyanez hozta létre az ördög rokonszenves alakját: ez az egyetlen teremtés a világon, aki sajnálja a szegényt, megkönyörül rajta és önzetlenül segíti. Külön tanulmányban foglalkoztam e figurával, ezért itt csak utalok arra a népi ábrázolóerőre és -művészetre, amely a kibeszélés „lelket könnyítő” kényszere folytán a kezdetleges középkori mondából a variációk beláthatatlan sorát hozta létre egész Európában. Ez talán perdöntő bizonyítéka nemcsak annak, hogy a mese kezdeteitől fogva betöltötte ezt a lelket könnyítő, magasabbrendű funkciót, amiről Lips beszél, hanem szép bizonyítéka a népi alkotó művészet költészetformáló erejének is. Mert minden, ami bekerül a kohójába — monda, hiedelemtörténet, ponyvatermék —, értékes költészetté képes formálódni.

Noha a vágyak kibeszélése látszatra csak passzív tendencia, mégis ez már magában rejti a forradalom későbbi gondolatát. Hiszen a felismerés és a vágy, ha ilyen hatalmasan jelentkezik, „anyagi erővé” válhatott és vált is azokban a szabadságharcokban, amelyeket a népek történelmük során vívtak. Ez még nem Dózsa György vagy Budai Nagy Antal parasztjainak felfogása. De talán ez az út vezet el oda!

Ime: lehetséges a fikció, a csoda akkor, amikor már nem hisz az ember benne. Sőt, minél kevésbé hisz, annál inkább szüksége van, hogy álmódjék róla. Ez avatja a mesét, annak csodáját: vágyköltészetté. És ez fogadtatja el vele a fikciót. Ebben sincs sem játszói könnyedség, sem játékoság, sokkal inkább súlyos társadalmi realitás.

Csoda „elhihető” módon

Talán egyetlen területen sem olyan érvényes megállapítás a valóság ellentmondásos, bonyolult jellege, mint éppen a mesei világban. Mert a mesét mindig olyan emberek éltetik, akik valamiképpen még megőriztek valamit egy ősbibb világlátásból. Így érthetjük meg, hogy a görényi fakitermelő munkás még igényli a *tündérmesét*, de nem mint fikciót, mert gondolkozása már nem fér meg a költött, a hazug, a nem igaz — a fikció — elfogadásával. Szégyell hazugságokat mesélni. Csak a valóságosat igényli. (Lásd világszerte a tényirodalom nagy térhódítását.) A mese legfontosabb funkciója már ebben a fázisban a szórakoztatás, a gyönyörködtetés, időtöltés. Sőt, a „műélvezet”! Ezt bizonyítják azok a versengések, amelyek a nagy mesemondó „sztárok” között folynak és amelyek más-más stílust honosítanak meg. És minden részleg esküszik a maga mesemondójára, annak stílusára. A mese itt már nemcsak ősi dolog akármilyen elbeszélése és megőrzése,

hanem a *valamiképpen szép* elbeszélése. S ez már művészet, mert van benne tudatosság, elhivatottság (a mesemondó részéről), és mindinkább kialakuló „műzés“ a hallgatóság részéről.

Marosszentkirályon Puci Jóskát „mesekirálynak“ nevezték, aki apja és nagyapja meséit családi hagyományként mint egy mesedinasztia leszármazottja örökölte — s előjog címén mesélte tovább. Dávid Gyula magát „meseköltőnek“ nevezte. A mesemondó ma valóban ama korszerű „költői“ feladat elé kerül, hogy a régi anyagot új jelzésekkel lássa el, lefaragja belőle — amennyire lehet, és amikor lehet — a fantasztikumot, az irrealitást, a valóságtól való elrugaszzkodást. Ezért aztán, mert a csodát még nem lehet kiküszöbölni, „megindokolják“, alátámasztják, „korszerűsítik“. Így jön létre reális és irreális olyan abszurd keveredése, amelynek „anakronizmusát“ maga a mesemondó nem is érzékeli (O. Bírlea). (Lásd: a nap felé golyóscsapágyon forduló vár; a különböző kötél- és csigaszerkezeteken az alvilágba bocsátkozó hős; az operációs teremben műtéttel feltámasztott táltos királyleány.)

Más mesemondók abban jeleskednek, hogy a tündérmesét reális históriaként találják, olykor a mesehőst a legtermészetesebb földrajzi környezetben hordozzák meg. A király ezért Régenben lakik a görgényi mesemondó számára, és az ismert falvakon, dülökön visz az útja. Ez a mesének földiséget, valóságosítást kölcsönöz; a mesei cselekmény vérbő realizmussal, aprólékos, novellisztikus kiszínezéssel próbálja feledtetni a hallgatóval annak mégis valamiképpen csodás jellegét. Általában a *novellizálás* korjelenségnek számít. Kérdés azonban, hogy a régebbi meseszövegek, amelyek tudvalevően annyi átíráson, átrendezésen mentek át, nem mutattak-e fel hasonló átszövegezéseket, hiszen a népi elbeszélésmódot mindig a jóízű bőbeszédűség, a népi fantáziát pedig az érzékletesség jellemzi.

Más ilyen újítási invenció a hősök hiteles lélektani ábrázolása, például Jakab Istvánnál azok a belső monológok, amelyek a hősök habozását, tépelődését a legreálisabb, emberibb módon tükrözik, így kárpótolva a hallgatót a még jelenlévő „csodáért“.

„Kinő az ember a meséből...“

Talán utolsó stáció ebben a lehetséges, több ezer éves kutatásban: a nép „kinő a meséből“. Ezt az állapotot Filep Istvánné Győri Kali néni kiváló széki mesemondó tömören így jellemezte: „A hosszú tündérmesék már mindinkább elmaradtak, mert kinő az ember a meséből. Már nem hisszük, hogy úgy is volt, de fiatalabban még mertük hinni. Azt hittük, hogy úgy is volt. Mikor látjuk, hogy a valóság nem olyan, az már nem igaz, akkor átmentünk valami regényesebbe, amit inkább hihetünk...“

Ezért 450 darabot kitevő népi prózakészletében csak kilenc volt a tündérmese, noha bevallása szerint gyermekkorában apjától csupa tündérmesét tanult. S tudott is vagy harmincat. De ezeket nem igényelte a fonó, tehát már nem mesélhette. Csak elvélve, gyermekeknek. S azokat is úgy, hogy kiszűrt belőle minden csodás elemet. Az aranyszörű malacok egyszerű malacokká váltak, a királylánynak csodálatos jegyeiből már csak anyajegye maradt. És karrierjét, a királyi trónt, nem csodálatos furulyája segítségével, hanem fufangos eszével, no meg szerencséjével alapozza meg.

Az új közösség az olvasottat tartja „igaznak“, már inkább a regényest fogadja el. Kali néni Boccaccio-novellákat mond el, de azokat — maga sem veszi észre — mégis a népmesék hangulatához hangolja. (És azt sem sejti Kali néni, hogy a Boccaccio-novellákból, szám szerint huszonkettőből, azoknak van sikerük s

azok olvadtak bele a széki repertoárba, amelyek maguk is népi ihletésűek. Így *A részeg ember felesége* s a *Grizelde, a türelmes feleség* nemzetközileg ismert népmesetípusok Kali néni révén jutottak be a magyar folklór áramkörébe.) Szó- és írásbeliség sok ezer éves kölcsönhatását lehetne kimutatni. Ámor és Psziché meséje szájhagyományból került be Apuleius *Aranyszámárjába*, de talán ugyanez visszahatott, újra megtermékenyítette a népi kultúrát, és hozzájárult ahhoz a sok száz variánshoz, amelyet a magyar Berze Nagy *Kigyóvölégény* címen tart számon...

Bár a szóbeliséget mindinkább átváltja az írásbeliség, a magas kultúrában él majd tovább. A mesei világlátás érvényesül Dickens ábrázolásmódjában és Victor Hugo lángoló forradalmiságában; és benne él minden nagyot akarásban. S talán a Holdba menők bátorságában is az a mesei, szinte hivalkodó bátorság él, amely az emberrel megszegeti a tabut, és harcba küldi a nála nagyobb hatalmak ellen, mindig a végső győzelem szilárd hitével...

Prognózis helyett

Megkíséreltük átfutni a mese évezredes pályafutását kezdeteitől napjainkig, a kezdetleges fokon lévő ősember hiedelemtörténetétől a legszélsőségebb fikció-költészetig. Az emberi gondolkozás egyes útszakaszainak futólagos felvázolása hozzásegíthet ahhoz, hogy a mesét élő, változó színében és lényegében ragadjuk meg. Így aztán nem tiltjuk ki a mese területéről sem az Árus András majdnem-majdnem „igaz történeteit“ (hisz azokban már benne van a legmeseibb meseiség: az ember győzelme), sem az *Aranyhajú ikrek* búzai változatát Cégér Ferenc tolmácsolásában. És elfogadjuk a búzai Világszépét, a kacér parasztasszonyt — tündérek késői utódát —, mert az igazi mesét nem a tündérek adják, hanem a mesélő sajátos világlátása; s mert a mese mindig „korszinten“ tolmácsolta az egyetemes és örök emberséget... És akkor már elfogadhatjuk Jakab nagyon is féltő, remegő emberi hőseit, sőt még a ravasz és fortélyos hősokeket is, még ha viszolyognánk is tőlük és fortélyuktól, nemcsak azért, mert azonos próbákat végeznek el az ősi mitikus-mágikus hősokekkel, de mert megmaradt bennük a hősiség legmaradandóbb ismérve: a helytállás minden körülmények között. És ekkor már hajlandók vagyunk elfogadni a Görgényi-havasbeli mesemondó nagyon is korhoz kötött, vaskosan földszagú meséit, mert már tudjuk: a mese egyetemessége és igaza nem időtlen-ségében, hanem éppen korszerűségében rejtezik.

Mert a mesei lényegét a mesei világlátás alkotja, amely az eltiportnak mindig igazságot szolgáltat, s örök optimizmussal hirdeti az ember mindenkori győzelmét ellenei felett; amely sosem kételkedik magában az emberi életben, és mindenkor korszerűen hirdeti az emberi helytállás szépségét. Ez pedig a mai kor számára is érvényes és szívet dobogtatóan elevenen ható üzenet. Mert éppen ma, amikor a világon szerte „divatosná“ vált a pánik hirdetése irodalomban, művészetekben — az emberi személyiség „automatizálódása“, az ember csődjének ábrázolása —, amikor már olyan nagy és kiváló elmék, mint Camus, megkérdőjelezi az élet értelmét, a népmese örökérvényűen hirdeti a *helytállás szépségét*. Minden időben, minden korban, mindenféle ellenség ellen. Mert változnak a démonok és boszorkányok, helyükbe emberbőrbe bűjt démonok és boszorkányok kerültek, de az embernek ugyanazon helytállással kell felvennie velük a harcot.

Mi a mese jövő sorsa? Prognózis helyett hadd idézzem Féja Géza szép szavait *Lázadó alkonyat* című kötetéből: „...a mesét sem lehet megölni, a géniusok újra és újra napfényre hozzák — irodalmunk a tanúság erre. A mese, a folklór, a népi világkép az antik legegységesebb arca. Addig él, amíg ember jár ezen a földön.“